

OSMANLI SON DÖNEMİNDE BALKANLARDA AMERİKAN PROTESTAN MİSYONERLERİ

American Protestant Missionaries in the Balkans in the Late Ottoman Period

Ömer TURAN*

Özet

Çalışmamız Osmanlı son yüzyılında Balkanlardaki Amerikan Protestan misyonerlik faaliyetlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu dönemde Balkanlar birden fazla Amerikan Protestan misyonerlik kuruluşunun faaliyetine sahne olmuştur. Merkezi Boston'da bulunan The American Board of Commissioners for Foreign Missions bunların en büyüğüdür. Protestan misyonerlik kuruluşları birbirleriyle uyumlu çalışmışlar, aralarında bir bölge veya faaliyet alanı kargaşasına meydan vermemişlerdir. Protestanlık propagandasının yanı sıra, hitap ettikleri toplulukların dillerinde basım yayım ve eğitim faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. Amerikan misyonerler Yahudiler ve Müslümanlarla da ilgilenmekle birlikte, tamamen denilebilecek ölçüde Ortodokslara yönelmişler; Yunanlılar, Bulgarlar, Makedonlar, Arnavutlar ve Sırpalar arasında Protestanlığı yaymaya çalışmışlardır. Büyük iddialarla girdikleri yarımadada ümit ettikleri sonuçları aldıkları söylenemez. Ne Ortodoks kiliselerini etkileyebilmişler ne de önemli sayıda bir Protestanlaştırma gerçekleştirebilmişlerdir. En etkili oldukları Bulgarlar arasında dahi sayıları 1920 itibarıyla 6.000'i bulmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Protestan Misyonerler, Balkanlar, Osmanlı Devleti, Bulgarlar, Arnavutlar

* Prof. Dr., ODTÜ Tarih Bölümü, e-mail: omert@metu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4239-8913
Makale Geliş Tarihi: 27.07.2024 • Makale Kabul Tarihi: 03.10.2024

Abstract

This study aims to reveal American Protestant missionary activities in the Balkans in the last century of the Ottoman Empire. During this period, the peninsula witnessed the activities of several American Protestant missionary organizations. The American Board of Commissioners for Foreign Missions, headquartered in Boston, was the largest of these. Protestant missionary organizations worked in harmony with each other and did not allow any regional or field of activity confusion among them. In addition to Protestant propaganda, they focused on printing, publishing and education activities in the languages of the communities they addressed. Although American missionaries were also interested in Jews and Muslims, they focused almost entirely on the Orthodox peoples; they tried to spread Protestantism among Greeks, Bulgarians, Macedonians, Albanians and Serbs. It cannot be claimed that they got the results they hoped in their first years. They were neither able to influence Orthodox churches nor to achieve significant Protestantization. Even among the Bulgarians, among whom they were most influential, the number of Protestants did not reach 6,000 as of 1920.

Keywords: American Protestant Missionaries, Balkans, Ottoman State, Bulgarians, Albanians

Bilindiği üzere, Pilandry Fisk ve Levi Parsons the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) teşkilatının ilk iki misyoneri olarak 1820 yılı başlarında Osmanlı topraklarına geldiler. İlk buldukları yerler İzmir ve çevresi ve Kudüs bölgesi oldu. Daha sonra İstanbul'a geçtiler. 1830'lu yıllarda Anadolu'ya yayılmaya başladılar. Gayrimüslim toplulukları Protestanlığa celbetmeye çalıştılar. Hedef kitle Ortodokslardı. Ermeniler ve Rumlara yöneldiler. Yahudilerle de ilgilendiler. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin desteğiyle 1850 yılında Protestanlığı müstakil bir "millet" olarak kabul ettirdiler. Bu yeni statüleriyle daha rahat ilerlediler.¹

¹ Misyonerlerin Ortodoks patrikhanelerle münasebetleri ve Protestanların millet olma süreçleri için bk. Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesi'nin Tepkisi", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu*, C.III, Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (ed.), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2009, s.405-438.

Balkanlarda American Board misyonerlerinin ilgilendiği ilk topluluk Yunanlılar oldu. 1821 Yunan ayaklanmasıyla başlayan bağımsızlık süreci İngiltere’den Amerika’ya, Fransa’dan Alman Prenslüklerine kadar pek çok batılı ülkede büyük alaka gördü. İlk defa Hristiyan bir topluluk Müslüman Osmanlılara karşı baş kaldırıyor ve kazanıyordu. Dindar veya laik her kesimde Yunan bağımsızlığı hareketine destek arzusu uyandı. Batı kamuoyunda “Philhellens” olarak adlandırılan bir zümre ortaya çıktı. Kimi siyasi olarak, kimi ekonomik olarak, kimisi de sanat ve kültür yoluyla bu harekete destek oldu.² Protestan misyonerlik çevreleri ise Doğu Hristiyanlığının bu “en uyanık” topluluğunu “gerçek Hristiyanlığa” kazandırarak elde edilen zaferi taçlandırmak gayretine düştüler.³

1820 başlarında İzmir’e gelen Fisk ve Parsons o yazı Sakız adasında geçirdiler. Burada buldukları beş ay boyunca Rumca öğrendiler. Rumca 31 İncil ve 3.700 dini risale dağıttılar.⁴ Kendilerine ilgi duyan bazı gençleri Board hesabına eğitim görmek üzere Amerika’ya gönderdiler.⁵ Bununla birlikte ABCFM’in Yunanistan’daki faaliyetleri Avrupa Misyonu (European Mission) çerçevesinde Jonas King ile başlatılır. 1828 yılında Tenos adasına gelen King, 1830 yılında Atina’da kızlar ve erkekler için bir okul açtı. Halbuki Kral Otto Yunanistan’da yabancıların açtıkları okullarda sadece Katolikliğin öğretilmesine izin veriyordu. King Atina’da bir kitabevi kurdu. Eski Atik ve Yeni Atik’i Eski ve Yeni Yunanca dillerinde basma iznini de aldı. Çok sayıda propaganda yayını dağıttı. Bununla birlikte kendi kaynaklarında hep zorlandığı ve serbest bir şekilde misyonerlik yapamadığı belirtilir.⁶

Yukarıda değindiğimiz saiklerle pek çok misyonerlik kuruluşu Yunanistan’a misyoner göndermişti. Bunların başında İngiliz Chuch Missionary Society gelir. 1800 yılında İngiliz hakimiyetine geçen Malta’yı 1815 yılında Akdeniz Misyonu’nun merkezi yaptı. İyon adalarında propaganda faaliyetlerine girişti. American Board’un yanı sıra the Episcopol Church of America, the American Baptists, the Southern Presbyterians vs. diğer bilinen Amerikan misyonerlik

² İngiltere’de ortaya çıkan Filhelenler hakkında bir araştırma için bk. C.M. Woodhouse, *The Philhellens*, Fairleigh Dickinson University Press, Rutherford 1971.

³ William Brown, *The History of the Christian Missions*, C.III, Üçüncü Baskı, Thomas Baker, London 1864, s.163.

⁴ Ömer Turan “Osmanlı Orta Doğusu’nda Amerikan Misyonerlik Faaliyetlerinin Başlangıcı”, *On Birinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, C.I, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara 2007, s.153-166.

⁵ Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, C.I, Congregational Publishing Society, London 1873, s.143-144.

⁶ *Fifty-Ninth Annual Report of the ABCFM Presented at the Meeting, Held at Pittsburgh, Pennsylvania, October, 5-8, 1869*, Riverside Press, Cambridge 1869, s.12-14.

kuruluşları oldu.⁷ 1844 yılına kadar Yunanistan'a gelen Protestan misyonerlerin sayısı 27'yi buldu. 200.000 kadar İncil, 1.000.000 civarında kitap ve broşür dağıttılar. Çok sayıda Yunan gencinin Amerika ve İngiltere'de eğitimi sağlandı. 10.000'den fazla Rum genci Yunanistan ve Osmanlı coğrafyasındaki farklı misyonerlik cemiyetlerinin okullarında eğitim gördü. Ancak sadece 10 Yunanlı Protestanlığa celbedilebildiler.⁸

King, uzun bir süre içlerinde kalmış ve düşünce tarzlarına aşina bir insan olarak Yunanlıların bu tutumunu anlayışla karşıladı. Çalışmalarını sürdürdü. King'e göre, Yunanlılar yabancıları sevmiyorlardı. Uzun bir süre yabancıların hakimiyetinde kalmaları sebebiyle böyle olmuşlardı. Yunan bağımsızlık hareketine destek verenleri bile farklı değerlendirmiyorlardı. Yunan hükümeti King'in çalışmalarını zorlaştırırsa da Amerika'nın müdahalesiyle engellemeler aşıldı. Kendisi de dindar bir Protestan olan Danimarka Prensi William George'un 1863 yılında Yunanistan'ın Kralı olması King'in konumunu iyileştirdi. Ahir ömründe güvenilir muteber bir kişi olarak saygı gördü. Ancak Protestanlığın durumu değişmedi. Bu şartlarda ABCFM, King'in 1869 yılında ölümü üzerine Yunanistan'daki faaliyetlerini The American and Foreign Christian Union isimli bir başka misyonerlik cemiyetine bırakarak ülkeden ayrıldı.⁹

Ondokuzuncu Yüzyılın ilk yarısında tamamen değilse de ağırlıklı olarak Balkanlara yönelik bir başka Amerikan Protestan misyonerlik faaliyeti ortaya çıktı. Söz konusu hareketin hedef kitlesi Yahudiler oldu. Esasen Katoliliğiyle Protestanıyla Hristiyan misyonerlik faaliyetlerinde Yahudiler hep düşünülürdü. Yahudileri Hristiyanlığa çekme arzusu ve teşebbüsü artsa da eksilse de hep sürdü.¹⁰ American Board'un genel sekreteri James Barton, Amerika ve İngiltere'deki insanları Osmanlı coğrafyasındaki misyonerlik faaliyetlerinin ilk kısmında en çok Yahudilere yönelik çalışmaların heyecanlandığını yazdı.¹¹

⁷ Julius Richter, *History of Protestant Missions in the Near East*, Oliphant, Anderson & Ferrier, Edinburg and London 1910, s.94-97, 164-166.

⁸ Anderson, s.162; David Hosaflook, "Protestan Missions in the Balkans: Purposes, Policies, and Perceptions", *Proceedings from the Balkan Conference on the 500th Anniversary of the Protestant Reformation*, Ed. David Hosaflook, Institute for Albanian and Protestant Studies, Tirana 2018, s.33.

⁹ Hosaflook, s.34; E. L. Clark, *The Races of European Turkey, Their History, Condition, and Prospects*, Dodd, Mead & Company, New York 1878, s.293-300.

¹⁰ ABCFM'nin yanı sıra Free Church of Scotland ve London Society for Promoting Christianity among the Jews bu coğrafyada Yahudilere yönelik Protestan misyonerlik faaliyetinde bulunan diğer bilinen cemiyetlerdir. Ondokuzuncu Yüzyılda Yahudilerle yönelik olarak kurulmuş misyonerlik cemiyetleri ve Yahudilikten Hristiyanlığa geçenler konusunda geniş bilgi için bk. Charles Henry Robinson, *History of Christian Missions*, T. & T. Clark, Edinburg 1915, s.473-476.

¹¹ James L. Barton, *Daybreak in Turkey*, The Pilgrim Press, Boston 1908, s.XIII

Ele aldığımız dönemde ABCFM'nin İstanbul'da ve Ege Denizi'nin iki kıyısında yaşayan Yahudilere yönelik Protestan misyonerlik faaliyetlerinde ilk isim olarak Josiah Brewer gösterilir. 1827 yılında Selanik'e gelen Brewer, şehrin nüfusunun çoğunun Yahudi ve Dönmelerden oluştuğunu gördü. Eğer Yahudilere yönelik bir misyonerlik faaliyeti başlayacaksa bunun yerinin Selanik olması gerektiğini yazdı. Ertesi yıl Amerika'ya gitti. 1829'da İzmir'e geldi. Bir süre sonra ciddi bir başarı ortaya koyamadan geri döndü.¹²

Brewer'den sonra Female Society of Boston for Promoting Christianity Among the Jews, 1831 yılında William G. Schauffler'i Yahudilere yönelik çalışmalar yapmakla görevlendirdi. Schauffler'in en önemli çalışması İncil'i Sefarat Yahudilerinin konuştuğu Ladino diline çevirmek oldu. Yine Ladino dilinde bir sözlük hazırladı. Böylece yapılacak çalışmaların zeminini oluşturdu. Schauffler'in tavsiyesiyle ABCFM'in Yahudilere yönelik faaliyetleri İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne gibi büyük şehirlere genişletildi. Yahudi yönelik çalışmaların merkezi İstanbul'dan Selanik'e nakledildi. 1849'da E. Dodd ve E. Maynard, daha sonra J. Parsons ve H. Morgan eşleriyle birlikte Selanik'e geldiler. Bu şekilde Yahudi Misyonu kuruldu.¹³

Amerikan ve İngiliz konsolosları Selanik'te Yahudilere yönelik çalışmalar yapan ABCFM misyonerlerine destek oldular. Misyonerlerin Selanik'teki Dönmelerle ilişkileri dostane geçti. Birbirlerini dinlediler, inanç esaslarını öğrendiler. Yahudilerle ilişkileri farklı gelişti. Her yerde olduğu gibi evvela evlerde toplanıp Yahudilerin de katıldığı ayinlere başladılarsa da birkaç hafta sonra başhaham duruma el koydu. Ayine katılanlar sorgulandı, ayine katılım engellendi. Israr edenler dövüldü, bazıları cemaatten ihraç edildi. Misyonerler herşeye rağmen binlerce kitap ve broşür dağıttılar. 1853 yılında İzmir istasyonunu açtılar. Bununla birlikte çok az sayıda Yahudi'yi Protestanlığa celbedebildiler. Nihayet 1855 yılında Yahudi Misyonu çalışmalarını durdurup güçlerini çok daha fazla sayıda olan Hristiyanlara yöneltmeyi kararlaştırdı.¹⁴

American Board misyonerlerinin Balkan halklarından Yunanlılara ve Yahudilere yönelik Protestanlaştırma faaliyetleri küçük çaplı ve başarısız girişimler olarak kaldı. Balkanlardaki esas faaliyetleri Bulgarlara yönelik olarak gerçekleşti. İlk temaslar 1830 ve 1840'lı yıllarda İstanbul ve İzmir'de kuruldu.

¹² Cengiz Şişman, "Failed Proselytizers or Modernizers? Protestant Missionaries Among the Jews and Sabbateans/Dönmes in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, 6/51 (2015), s.935.

¹³ Schauffler ve Yahudilere yönelik çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bk. W.G. Schauffler, *Autobiography of William G. Schauffler, for Forty-Nine Years A Missionary in the Orient*, Anson D.F. Randof and Co., New York 1887.

¹⁴ Şişman, s.937-940.

American Board'un misyonerlerinden E. Riggs Bulgarca öğrendi ve 1844 yılında Bulgarca'nın gramerini çıkardı. Bulgarların edebi uyanışının öncüsü ismi Konstantin Fotinov ile birlikte İzmir'de *Lyuboslevia* isimli ilk Bulgarca dergiyi 1844-1846 yılları arasında yayınladı. British and Foreign Bible Society isimli İngiliz misyonerlik kuruluşu Riggs'in elden geçirdiği ilk Bulgarca İncil tercümesini bastı. İzmir'de başka propaganda broşürleri de Bulgarca'ya çevrildi ve basıldı. Bulgarların bu tür yayınlara gösterdiği ilgi misyonerleri memnun etti. Yunanlılara ve Yahudilere yönelik çalışmalarında bekledikleri sonuçları alamamanın üstüne gördükleri bu ilgi onları ayrıca sevindirdi. Edirne'deki İngiliz konsolosunun acilen bölgeye misyonerler gönderilmesini istemesi ve gereken yardımı yapacağı vaadi de bölgeye yönelişte bir rol oynamıştır. Bu şartlarda Amerikan misyonerler yönlerini Balkanlara ve Bulgarlara çevirdiler.¹⁵

Riggs'in Varna ve çevresine yaptığı ziyaret esnasında Bulgarların kutsal kitap tercümelerine gösterdiği ilgi misyonerleri cesaretlendirdi. İstanbul'dakiler Bulgarlara yönelik bir misyon açma arzularını Amerika'ya iletmek üzere Cyrus Hamlin'i görevlendirdi. Hamlin talebi 1856 yılında Boston'daki ABCFM merkezine iletti. Fakat American Board'un kaynakları böyle yeni bir misyona girmeye müsait değildi. Durumu Methodist Episcopal Board isimli bir başka Protestan misyonerlik kuruluşuna sunmayı kararlaştırdılar. Hamlin bu şekilde Metodistlerin genel kurulunda bir sunum yaptı. Onları Bulgarlara yönelik çalışmaya ikna etti. Bir alan kargaşası yaşamamak için bölgeyi paylaştılar. Balkan Dağlarının kuzeyini Metodistler aldı. Zaten Edirne ve Tekirdağ'da uç istasyonları olan American Board Balkan Dağlarının güneyinde kaldı.¹⁶

1857 baharında Hamlin bir İngiliz misyonerle birlikte Filibe'ye kadar olan bölgeyi gezdi. Seyahatinin sonunda kaleme aldığı raporunda buralara gelmenin kolaylığından, buralardan Balkanların kuzey ve batısına ulaşılacağından, Bulgarların Fener Patrikhanesi'nin dini baskısından bunaldıklarından, Rumların baskısını Türklerden daha ağır bulduklarından, yayınlarına büyük ilgi gösterdiklerinden, okul istediklerinden, ve hazırlık çalışmalarının zaten tamamlanmış olduğundan hareketle Edirne, Filibe, Üsküp ve Manastır'da istasyonların açılması gerektiğini yazdı.¹⁷

Ondokuzuncu Yüzyılın başlarında Fener Patrikhanesi kiliselerde Bulgarca literatürü yasaklamıştı. Bu şartlarda Bulgarlar Amerikan misyonerlerin sundukları

¹⁵ James F. Clarke, *Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria*, Arno Press & The New York Times, New York 1971, s.251-290.

¹⁶ Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, American Tract Society, New York 1877, s.262.

¹⁷ Hamlin, s.262-272; *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Eight Annual Meeting, Held in Providence, Rhode Islands, September 8-11, 1857*, Press of T.R. Marvin & Son, Boston 1857, s.65-66.

Bulgarca İncil ve diğer kutsal metinlere büyük bir ilgi göstermişlerdi. Misyonerler bu durumu Protestanlığa duyulan açlık olarak değerlendirdiler. Önerine çıkan bu fırsatı tepemeyeceklerini ileri sürerek Kuzey Ermeni Misyonu (Northern Armenian Mission) 1857 yılı genel kurulunda Balkanlarda Bulgarlara ve diğer Slav topluluklara yönelik çalışma kararı aldılar. Amerikan misyonerler Fener Patrikhanesi'nin baskıcı tutumuna karşı Bulgar bağımsız kilisesi hareketini destekleyerek Bulgarların sempatisini kazanacaklarını düşündüler. Bu hengâme içerisinde Bulgarları Katoliklerin kucacağına düşürmeden, “gerçek Hristiyanlığı” anlatarak insanları kendilerine çekmeyi umdular. Kurulacak Bulgar Kilisesini etkileyebilmek bir diğer hedefleriydi.¹⁸

American Board Balkanlardaki ilk istasyonunu Temmuz 1858'de Edirne'de kurdu. Evvela C.F. Morse daha sonra T.H. Byington eşleriyle birlikte şehre geldiler. Katolik misyonerlerin muhalefetine rağmen çalışmalara başladılar. Ertesi yıl W.W. Meriam ve J. F. Clarke da geldi. Misyonerler Bulgarların yanı sıra Müslümanlara da ulaşmayı arzu ediyorlardı. Bunun için bazı misyonerler Türkçe öğrenmeye girişti. 1859 yılında Filibe ve Eski Zağra istasyonları açıldı. Meriam ve Clarke Filibe'de, Byington ve W.F. Arms Eski Zağra'da görevlendirildiler. Filibe'de Türkçe ve Bulgarca ayinler yaptılar. Sonraları Bulgarlara yönelik faaliyetlerin merkezi olacak Samokov istasyonunun açılış tarihi ise 1867'dir.¹⁹

Başlangıçta Balkanlardaki veya Bulgarlara yönelik çalışmalar için ayrı bir misyon kurma yoluna gidilmedi. Faaliyetler Kuzey Ermeni Misyonu (Northern Armenian Mission) bünyesinde yürütüldü. Bu misyonun faaliyet alanının Balkan Dağlarından Fırat nehrine kadar geniş bir alanı kapsaması ve Ermenilerden başka milletleri de içermesi sebebiyle 1860 yılında ismi değiştirildi. Balkanlar, Batı ve Orta Anadolu'yu kapsayacak şekilde Batı Türkiye Misyonu (The Mission to Western Turkey) kurularak bu yeni üç istasyon bu misyona dahil edildi.²⁰

Yeni gelen misyonerler ilk yıllarını oranın dilini öğrenmek ve çevreyi tanımakla geçirdiler. Ortodoks kiliselerine, okullara, kahvehanelere ve diğer halka açık yerlere gittiler. Oralarda konuştular, vaazlar verdiler, kitaplarını ve broşürlerini sattılar veya bedava dağıttılar. İlgi çekmek için İngilizce öğretmek ve Bulgarca ilahiler söylemek yoluna gittikleri de oldu. Bu ilk yıllarda Protestanlık ile

¹⁸ *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Forty-Eight Annual Meeting, Held in Providence, Rhode Islands, September 8-11*, Press of T.R. Marvin & Son, Boston 1857, s.68. Ele aldığımız coğrafyada İtalyan, Fransız ve Polonyalı Katolik misyonerler uzun bir süredir çalışıyorlardı. Yanmadada Rusya'nın etkisine karşı durmak için bir Katolik birlik oluşturulmuştu. Bk. Clarke, s.21-24.

¹⁹ Ömer Turan, *Avrasya'da Misyonerler*, ASAM, Ankara 2002, s.107-108.

²⁰ *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Boston, Mass., October 2-5, 1860*, Press of T.R. Marvin & Son, Boston 1860, s.46-48.

Ortodoksluk arasındaki ortaklıklar üzerinde durdular. Bununla beraber bekledikleri başarı bir türlü gelmedi. 1862 yılında American Board ve Methodist Board misyonerleri Eski Zağra'da bir araya gelerek hayal kırıklıklarını paylaştılar, neden başarılı olamadıklarını tartıştılar. Ortak bir politika olarak kendi kiliselerini kurma tasavvurlarını erteleme yoluna gittiler. İlk 12 yıl zarfında mevcut kiliseyi ve Bulgar kitleyi Protestanlaştırmaya çalıştılar fakat ne bir Protestan kitle oluşturabildiler ne de kurulmakta olan Bulgar Eksarhlığını Protestanlık anlamında etkileyebildiler. Örneğin 12 yıl boyunca istasyon kurarak çalıştıkları Eski Zağra'da sadece bir kişiyi Protestan yapabildiler. Buna rağmen Bulgarların milli duygularını incitmeyip, mevcut kilisenin yanlışlarını dillendirmemeyi tercih ettiler, “şahıslarında örnek Hristiyanlığı temsil” yetindiler.²¹

Bulgarlar misyonerlere sıcak baktılar, onların dağıttıkları propaganda malzemesini aldılar, açtıkları okullara çocuklarını gönderdiler ama Protestan olmadılar. Daha doğrusu misyonerlerin bekledikleri kadar Bulgar Ortodoksluktan Protestanlığa geçmedi. Hatta Protestan oldukları takdirde Bulgarlıktan çıkacaklarını düşünüyorlardı. Bulgarlar arasındaki bu kanaat misyonerleri hayal kırıklığına uğrattı. Bu “yanlış anlayış” o yıllardaki dini bağımsızlık hareketinin coşkusuna vererek tolere ettiler. Bulgarlar arasında gerekli tohumları attıklarını, emeklerinin boşuna gitmeyeceğini, hasat zamanının uzak olmadığını düşündüler. 1870 yılında, Balkanlardaki çalışmalarını Avrupa Türkiyesi Misyonu (European Turkey Mission) isminde müstakil bir misyon çatısı altında yürütmeyi kararlaştırdılar. Samokov bu yeni misyonun merkezi oldu.²²

Bulgarların Fener Patrikhanesi'nin dini ve kültürel hegemonyasına karşı sürdürdükleri direniş nihayet meyvesini verdi. Bulgar milli kilisesi olarak nitelendirebileceğimiz Bulgar Eksarhlığı 1870 yılında kuruldu.²³ Eksarhlığın kurulması Bulgarlar arasında milli coşkuyu arttırdı. Milli bütünlüğe zarar vereceği düşüncesiyle Protestanlığa izin verilmemesi görüşü ağırlık kazandı. Bu şartlarda Bulgarlar arasında çok az insan hem Bulgar hem Protestan olunabileceğini değerlendirdi; ne kitlelerde, ne idarecilerde, ne de Bulgar kilisesinde Protestanlığa

²¹ Tatyana Nestorova, *American Missionaries Among the Bulgarians (1858-1912)*, New York 1987, s.12-13; Paul Benjamin Mojzes, *A History of the Congregationalist and Methodist Churches in Bulgaria and Yugoslavia*, Unpublished Ph.D. Dissertation, Boston University 1965, s.208; Clarke, s.304.

²² *Sixtieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 4-7, 1870*, Riverside Press, Cambridge 1870, s.22.

²³ Vemund Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia 1870-1913*, Boulder, New York 2003, s.42-45. Bu süreçte Rusya'nın yaklaşımı için bk. Thomas A. Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872*, The Department of History, University of Wisconsin, Madison 1970.

kayda değer bir yönelme oldu. Bununla beraber eğitime talep arttı. Bulgarca yayınların dağıtımı devam etti. Amerikan misyonerler çalışmalarını sürdürdüler.²⁴

Eksarhlığın kurulması Bulgarlara yönelik Protestan misyonerlik hareketinde bir dönüm noktası oldu. Bundan sonraki yıllarda farklı bir strateji izlendi. Bulgar kilisesini açıkça tenkid etmeden kendi müstakil cemaatlerini ve kiliselerini kurma yoluna gittiler. İlk kiliseyi Ağustos 1871’de Bansko’da kurdular. Aşağıdaki Avrupa Türkiyesi Misyonu istatistiklerine baktığımızda, çok ağır bir ilerlemenin kaydedildiğini ama hiçbir zaman büyük kitleler halinde Protestanlaşmanın gerçekleşmediğini söyleyebiliriz.²⁵

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra hukuken Osmanlı Devleti’ne bağlı fiilen bağımsız Bulgaristan Prensiği kuruldu. Akabinde liberal bir anayasa kabul edildi. Amerikan misyonerler bu yeni devlette mevcut anayasanın vaad ettiği geniş hak ve özgürlükler içinde daha rahat bir çalışma ortamına sahip olabileceklerini düşünmüşlerdi. Kısa bir süre içerisinde yanıldıklarını anladılar. Bulgar Eksarhlığı Bulgaristan Prensiği yönetimini misyonerlere karşı tavır almaya sevketti. O dönemde Bulgaristan üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan Rusya ise Bulgarların Protestanlaşmasına hep karşı çıktı. Misyonerler herşeye rağmen varlıklarını ve çalışmalarını sürdürdüler.²⁶

Aşağıdaki tabloda American Board’un Avrupa Türkiyesi Misyonu bünyesindeki dini faaliyetlerine dair istatistiki bilgiler sunulmaktadır. Buradaki Protestanlığa celbedebildikleri insanların hemen tamamının Bulgar (ve Makedon) olduğunu düşünmek gerekir. Esas hedef kitle Bulgarlar olmakla birlikte Türkler ve Müslümanlar arasında da Protestanlığı yaymaya çalıştılar. Türkçe bilen elemanlar istihdam ettiler. Fakat bir sonuç elde edemediler. Filibe’den 1907 yılında gönderilen bir raporda, istasyondan Fatıma Hanımın hayatını kaybettiği, 48 yıldır çalışması boyunca sadece bir Müslüman kızını “karanlıktan aydınlığa çıkarabildiği” yazmaktadır.²⁷

²⁴ *Sixtieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 4-7, 1870*, s.22-23.

²⁵ Nestorova, s.14.

²⁶ Bulgaristan’ın ilk 40 yılındaki siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmeler için bk. Richard J. Crampton, *Bulgaria 1878-1918, A History*, Boulder, New York 1983.

²⁷ Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Houghton Library, Harvard University, ABC:16.9.6. Central Turkey Mission, Woman’s Board, v.01, European & Central Turkey Mission, 1903-1909, Report of Woman’s Work in the Philoppopolis Station for the Year Ending May 2, 1907, By Mrs. Ursula Clarke Marsh.

Tablo 1. *ABCFM Avrupa Türkiyesi Misyonu İstatistikleri*

	İstasyon	Uç İstasyon	Cemaat	Kilise	Üye
1870	4	4	121	0	76
1881	4	15	973	4	188
1890	4	38	1.844	12	827
1900	5	55	2.887	16	1358
1909	4+1	56	3.266	19	1456

Kaynak: Nestorova, s.28-29.

Doğrudan din propagandasının dışında ABCFM misyonerlerinin faaliyetleri eğitim, basın-yayım ve sağlık olmak üzere üç ayak üzerine kuruldu. Eğitim Bulgarlara ulaşabilmenin en ekonomik ve emin yolu olarak görüldü. Hiç şüphesiz eğitim bir amaç değil araçtı. Bazı misyonerler eğitim faaliyetlerinin esas amaçlarının önüne geçtiğinden şikayet etseler de diğerleri okulların doğrudan Protestanlaştırmaktan ziyade geleceğin yerli Protestan liderlerini yetiştirmek için kurulduğunu savundular. Okullarının sayısı her zaman kiliselerinin sayısından fazla oldu. American Board misyonerleri Eylül/Ekim 1860'da Filibe'de ilk okullarını iki Bulgar öğrenciyle açtılar. Okumayı bilen ve inançsız olmayan öğrencilerin kabul edildiği bu okul dört yıllıktı. Yatılı kısmı da olan okula ilk yıl 11 yatılı ve iki gündüzlü öğrenci kabul edildi. Öğrencilerden bir ücret alınmadı. Bulgaristan'da ilk fizik ve kimya deneylerinin yapıldığı bu okul 1869 yılında kapatıldı.²⁸

ABCFM Osmanlı coğrafyasındaki eğitim faaliyetlerinde kızların eğitimine özel bir önem verdi. Bu çerçevede 1863 yılında Eski Zağra'da kızlar için bir okul açtı. Eğitim süresi önce üç yıl olarak planlanmıştı, sonraki yıllarda arttırılarak yediye çıkarıldı. Kız okulu 1871 yılında Samokov'a taşındı. Başlangıçta eğitim dili İngilizce olarak belirlendiği halde daha sonra Bulgaristan eğitim sistemine uymak adına Bulgarca yapıldı. Yatılı kısmı da olan okulda yatılılık ücretini ödeyemeyen kız öğrenciler mezuniyet sonrasında okudukları kadar yıl mecburi hizmet yapmayı kabul ettiler. Okul 1912 yılına kadar 800 civarında mezun verdi.²⁹

American Board misyonerleri Balkanlarda ihtiyaç duyacakları yerli yardımcılarını yetiştirmek üzere Eylül 1870'de Eski Zağra'da bir erkek okulu açtılar. Ertesi yıl Samokov'a nakledilen okul, 1880-1881 eğitim yılında The American

²⁸ Nestorova, s.64, 68.

²⁹ Georgeta Nazarska, "Graduates of the Protestant School for Girls at Samokov in the Bulgarian Social Modernization", *Proceedings from the Balkan Conference on the 500th Anniversary of the Protestant Reformation*, s.143-144.

Collegiate and Theological Institute ismini aldı. Okula iki çeşit yerli öğrenci alındı. Birinciler aldıkları eğitimin parasını ödediler. İkinciler para ödemediler ancak okudukları her bir yıl için misyonun emrinde iki yıl mecburi hizmet yapmayı kabul ettiler. Okulda 1886 yılında basım işleri ve ağaç işlemeciliği öğretilen bir bölüm açıldı. Bu bölümün açılmasıyla öğrenciler para kazanabilir oldular. Dolayısıyla yukarıda bahsettiğimiz hizmet karşılığı eğitim seçeneği kaldırıldı. Okulda iki aşamalı eğitim sunuldu. Evvela bilimsel kısımda müsbet bilimler okutuldu ve bu esnada bol bol dini bilgi verildi. Birinci kısmı bitirenlerden isteyenler teoloji kısmına geçti. Burada tamamen dini bilimler okutuldu. Okulun birinci kısmında yedi yıllık Bulgar gimnazya modeli uygulandı. Mezunlar aldıkları eğitime göre, misyonun eğitim faaliyetlerinde öğretmen ve propaganda faaliyetlerinde din adamı olarak görev yapacak şekilde yetiştirildiler. Misyonun 1910 yılı faaliyet raporunda, 800'ü aşkın öğrencinin burada eğitim gördüğü yer aldı.³⁰

ABCFM misyonerlerinin Bulgarlara yönelik eğitim faaliyetleri çerçevesinde ana okullarına, halk okullarına ve Pazar okullarına da değinmek gerekir. 1898 yılında Samokov'da bir kreş kurdular. İki yıl sonra Sofya'ya taşınan kreşin 1908-1909 öğretim yılında 76 çocuğu vardı. Burada aynı zamanda kreş öğretmenleri yetiştirildi. Bundan başka common school adı altında yerli öğretmenlerin Bulgar çocuklarına eğitim verdiği ilkokullar açtılar. Yerli öğretmenler tamamen değilse büyük ölçüde misyonerlerin okullarından yetişiyordu. Burada okul olarak adlandırsak da hepsi muntazam okul değildi. Bazıları bir okulda bir veya birkaç sınıftı. Ortak yönleri misyonerlerin idaresinde olmalarıydı. Pazar okulları çocuklara değil yetişkinlere yönelikti. Fazla para ve kaliteli öğretmen gerektirmeyen bu okullarda çok düzenli olmasa da pazar günleri İncil eğitimi veriliyordu.³¹

Tablo 2. ABCFM Avrupa Türkiyesi Misyonu Eğitim İstatistikleri

Yıl	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Pazar Okulu	Pazar Okuluna Katılan
1870	1	4	15	5	104
1880	15	9	454	18	849
1889	17	19	597	14	1497
1900	24	39	657	53	2379
1909	27	55	866	57	2578

Kaynak: Nestorova, s.69.

³⁰ Nestorova, s.64-65; *The One Hundredth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Centenary Meeting Held at Boston, October 11-14, 1910*, Congregational House, Boston 1910, s.98.

³¹ Nestorova, s.67-69.

American Board misyonerleri Bulgarları Protestanlaştırma anlamında kayda değer bir başarı ortaya koyamazken, eğitim faaliyetlerine dikkati çekerek gelecek nesillerin liderlerini yetiştirdiklerini iddia ettiler. Yukarıdaki tabloda Avrupa Türkiyesi Misyonu bölgesindeki bütün eğitim kurumlarına ait veriler sunulmaktadır. 1909 faaliyet raporunda, o yıla ait verilerin detayları -çok az bir farkla- yer almaktadır. Rapora göre, Samokov'da Teoloji Okulu'nun yanı sıra beş tane yatılı ve orta dereceli okulda toplam 344, 24 ilkokulda ise 504 olmak üzere toplam 847 öğrenci bulunmaktadır. Yani öğrencilerin yaklaşık %40'ı orta dereceli okullarda, %60'ı ise ilkokullardadır.³²

Nestorova Amerikan okullarının Bulgaristan'ın modernleşmesinde belli bir rolü olduğunu belirtir. Misyonerlerin ilk yıllarında okullarının topluma öncülük yaptığını ancak Bulgaristan eğitim sisteminin kurulmasından sonra Bulgar okullarının gerisinde kaldıklarını yazar.³³ Samokov'daki kız okulunu bitirenlerin Bulgar toplumu içerisindeki yerini çalışan Nazarska, Amerikan eğitim geleneği çizgisinde verdikleri pratik eğitim sebebiyle mezunları Bulgaristan'da sosyal modernleşmenin ve Amerikan kültürünün temsilcisi olarak değerlendirir.³⁴ Misyonerlerin okulları arasında İstanbul'daki Robert Kolej'in ayrı bir yeri vardır. Okulun 1903 yılına kadar verdiği mezunlar milliyetlerine göre sıralandığında 195 kişi ile Bulgarlar en başta yer alır.³⁵ Bunların arasından Bulgaristan'da belediye başkanı, bakan, büyükelçi, başbakan çıkmıştır. "Bulgaristan doğuşunu ve gelişimini Robert Kolej'e borçludur" sözü abartılı olsa da tamamen temelsiz değildir.³⁶

Misyonerlik faaliyetlerinde ulaşılmak istenilen kitlenin dilinde kitap ve broşür basımı ve dağıtımı her zaman önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı topraklarına gelirken ilk yaptıkları şeylerden biri İngiliz bayrağı altındaki Malta'da 1822 yılında bir matbaa kurmak olmuştur. On yıl içinde burada Rumca, İtalyanca, Ermeni Türkçesi ve Arapça olmak üzere dört dilde 21 milyon sayfadan fazla baskı yaptılar. Aslan payını Rumca yayınlar aldı. Propaganda malzemesinin yanı sıra ders kitapları da bastılar. Sadece bir tanesi Yunanistan'da 27.000 sattı. 1833 yılında

³² *The Ninety-Ninth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Minneapolis, Minnesota, October 13-15, 1909*, Congregational House, Boston 1909, s.47.

³³ Nestorova, s.72-78.

³⁴ Nazarska, s.150-151.

³⁵ George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston 1909, s.293.

³⁶ Ele aldığımız dönemde Amerikan misyonerlerinin Bulgar milliyetçiliğine katkıları konusunda bk. Turan, *Avrasya'da...*, s.101-118.

matbaa İzmir'e nakledildi. Burada 20 yılda yaklaşık 20 milyon sayfa yayın yaptıktan sonra 1853 yılında İstanbul'a taşındı.³⁷

Misyonerler bastıkları kitapları ve broşürleri talep olduğu ölçüde sattılar. Amaçları para kazanıp kâr etmek olmadığı için yayınları pahalı değildi. Bulgarların çocuklarına alabilecekleri en ucuz Bulgarca neşriyatı üretiyor ve satıyorlardı. Yayınları Bulgarlar arasında büyük ilgi gördü. Bunların başında Bulgarca'ya çevirip bastıkları İncil gelir. Kimisi okumak için, kimisi milli duygularla, kimisi de evde kötü ruhları kovmak için bir tane edinmek istedi. ABCFM misyonerleri yayınlarını satmak için 1860 yılında Filibe'de bir kitapçı dükkanı açtılar. Daha sonra bu işi bir büyük yayıncıya devrederek dükkanı kapattılar. Misyonerler sattıkları kadar belki daha fazlasını bedava dağıttılar. Balkanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinde kullanılacak literatür 1898 başlarına kadar İstanbul'da hazırlandı ve basıldı. Ertesi yıl Samokov'a taşındı. Samokov Koleji bünyesinde 1884 yılında açılan Evangelical School Press misyonerlerin ihtiyacını büyük ölçüde karşıladı. American Board'un genel sekreteri Barton, ilk 100 modern Bulgar kitabının 75'inin matbaalarında basıldığını yazdı.³⁸

Misyonerlerin hazırlayıp basıp dağıttıkları yayınların önemli bir kısmı tercüme bir kısmı da o dilde yazılmış orijinal metinlerden oluşuyordu. Bunların içerisinde Bulgar okullarında okutulmak üzere Amerikan okullarında okutulan ders kitaplarının Bulgarca çevirileri de vardı. 1888-89 yılı itibariyle kitabevlerinde 80 çeşit satılık, 76 çeşit de bedava dağıtılmak üzere kitap bulunuyordu. 1896 yılına kadar 70 dini kitapçık bastılar. Nestorova'nın incelemesine göre, 1870-1909 yılları arasındaki dönemde ortalama olarak yılda 2.201.608 sayfa yayın yaptılar. Basılan toplam sayfa sayısı Bulgaristan'ın nüfusuna bölündüğünde her bir Bulgar vatandaşına 16 sayfadan fazla ABCFM yayını ortaya çıkar. Fiyatları ucuz ve bazıları da bedava olduğu halde her bastıklarını Bulgarlara ulaştıramadılar. 1902 yılında 4 milyon sayfa basılı malzemeyi kağıt olarak sattılar.³⁹

Misyonerlerin ürettikleri Bulgarca literatür içerisinde süreli yayınlar ayrı bir öneme sahiptir. İlk Amerikan Protestan dergisi *Zornitsa* (Sabah Yıldızı)'nı Metodist Long 1864-1871 yılları arasında aylık olarak İstanbul'da çıkardı. American Board 1874 yılında dergiciliğe girdi. Evvela Riggs *Zornitsa*'yı aynı şekilde büyüklere yönelik olarak aylık, sonra T.L. Byington aynı isimle haftalık bir dergiyi çocuklara yönelik olarak çıkarmaya başladı. ABCFM'nin 1877 yılı faaliyet raporunda, aylık derginin tirajının 900, haftalık derginin tirajının ise 3.000'e

³⁷ Barton, s.197-198; Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı topraklarında Amerikan misyonerlerinin matbaaları için bk. Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", *Murat Sarica Armağanı*, Aybay, İstanbul 1988, s.267-285.

³⁸ Barton, s.199.

³⁹ Nestorova, s.87-90.

ulaştığı; Makedonya, Rumeli ve Bulgaristan'da 250 şehir ve köye ulaştığı; Byington'un iki Bulgar yardımcısının bulunduğu ve Robert Kolej hocalarının yazılarıyla katkı sağladıkları; bu yayınların amacının halkın ilgisini çekecek politik ve bilimsel yazıları verirken İncil'in hakikatini yaymak olduğu, çok sayıda önemli öğretmen ve papazın dergiyi okuduğu yazıldı.⁴⁰

1885'te R. Thomson iki derginin de editörlüğünü üstlendi. 1896'da haftalık derginin yayınlanması durdu. 1902'de bu sefer Filibe'de A.S. Tsanov isimli bir Bulgarın editörlüğünde çıkmaya başladı. 1887'de Samokov'da yine misyonerlerin yayını olarak *Detevoditel* isimli bir başka çocuk dergisi çıkmaya başladı. Dergi 1896 yılında aylık *Zornitsa* ile birleşti. 1901 yılında kapanana kadar iki ayda bir yayınlandı. Diğer yayınları gibi dergiler de Bulgaristan'ın yanı sıra Makedonya'da da satıldı ve dağıtıldı. Eldeki bilgilere göre aylık olan da haftalık olan da 1000'in üzerinde basıldı. Zaman zaman baskı sayısının 5000'i geçtiği de oldu. Büyük bir kısmı abonelere dağıtıldı. Dergilerde çıkan yazılar Bulgar kültür ve edebiyatında önemli bir yeri doldurdu.⁴¹

Amerikan Protestan misyonerlik faaliyetlerinin üçüncü ayağı sağlıklıdır. Ondokuzuncu Yüzyılın Anadolu'sunda misyoner doktorlar valinin konağından aşiret şeyhinin haremine kadar her yere girebildiler. İnsanlara şifa dağıtarak onları kendilerine minnettar kıldılar. Kurdukları hastahaneler, dispanserler sayesinde Hristiyan Müslüman, zengin fakir, idareci çalışan herkes kapılarını çaldı.⁴² Mamafih Balkanlardaki Bulgarlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinde sağlık ayağı zayıf kaldı. Bir hastahane veya dispanser açmadılar. Bununla birlikte farklı zamanlarda sağlık misyonerleri bölgede görev yaptı. 1880'li yıllarda Manastır'da görev yapan Bayan F.G. Bond bunlardan biridir. Bütün mesai saatlerini hastalara tahsis etti. Bazen günde 40 hasta gördüğü oldu. Artan vakitlerde eğitim işleriyle ilgilendi.⁴³

Samokov'da 1881-1898 yılları arasında bulunan F.L. Kingsbury de sağlık misyoneri olarak çalıştı. Bir hayli gayret sarfederek hasta muayene izni alabildi. Bu süreyi Bulgarca çalışarak ve okuldaki işlere yardım ederek değerlendirdi.⁴⁴ Sabahları misyona gelenleri muayene etti, öğleden sonraları hasta ziyaretleri yaptı.

⁴⁰ *Sixty-Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Providence, Rhode Island, October 2, 1877*, Riverside Press, Boston 1877, s.17.

⁴¹ Nestorova, s.91-96.

⁴² İdris Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastahaneleri (1880-1934)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

⁴³ *Seventy-Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Boston, Mass., October 13-16, 1885*, Press of Stanley and Usher, Boston 1885, s.26.

⁴⁴ *Seventy-Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Detroit, Michigan, October 3-5, 1883*, Press of Stanley and Usher, Boston 1883, s.33.

Her çeşit hastayı gördü. Hastalarla ilişkilerinde her vesileyle İsa'dan bahsetti, onun sözlerini aktardı. Ocak 1897'den Nisan 1898'e kadar 2.271 hastaya baktı. Bu çalışmaları çerçevesinde 86.11 dolar harcadı, 138.20 dolar kazanarak Samokov istasyonu kasasına yatırdı.⁴⁵ ABCFM'in 1911 yılına dair faaliyet raporunda, daha önceki yıllarda Bulgaristan'da sağlık misyonerlerine görev verildiği ancak çok sayıda Bulgar doktorun Avrupa'da ve Amerika'da tıp okuyarak Bulgaristan'da çalışmaya başladığı için bir sağlık misyonerine artık gerek olmadığı yazıldı.⁴⁶

Bulgaristan coğrafyasını American Board ile paylaşan Methodist Episcopal Board ilk iki misyonerini Balkanların kuzeyine gönderdi. Pretyman Varna'da, Long ise Şumnu'da çalışmaya başladı.⁴⁷ Birincisi sağlık misyoneriydi. Başlangıçta iki istasyon açtılsa da sonra Şumnu'da toplandılar. Bir yıl sonra F. W. Flocken üçüncü misyoner olarak geldi. 1859 yılında Long Tırnova'da bir istasyon açtı. Ertesi yıl da Flocken Tulça'ya geldi. Burada Bulgarların yanı sıra Romenler, Almanlar ve Ruslar bulunuyordu. Rus Molokanlar arasında çalışmaya başladı. Onlar üzerinden Rusya'ya geçmeyi planladı. Bir sonuç alamayınca yönünü Tulça'da yaşayan Luteryen Almanlara çevirdi. Oradan da bir şey çıkmadı. Bununla birlikte 1860 yılında açtığı okul ilgi gördü. Kısa bir sürede öğrenci sayısı 258'e çıktı. 1862 yılında Pazar okulunun yanı sıra bir tane kızlar için bir tane de erkekler için okulu bulunuyordu. Long 1863 yılında İstanbul'a gitti. Kendini tamamen dil çalışmalarına verdi.⁴⁸

Methodistler de sağlık ve eğitimin yanı sıra basım ve yayın faaliyetlerine girdiler. Ruscuk'taki kendi matbaalarında bastıkları Bulgarca yayınları Bulgarlara dağıttılar.⁴⁹ Methodist Board ve American Board misyonerleri Bulgarlara yönelik Protestanlık literatürü oluşturma, çevirileri yapma ve basma işlerinde birbirlerine yardım ettiler. Bulgarca İncil'i Metodist Long ve American Board'dan Riggs birlikte hazırladılar. Hem Metodistler hem American Board misyonerleri yayın ve dağıtım işlerinde London Turkish Missions Aid Society, the British and Foreign Bible Society, the American Bible Society, the American Track Society, ve

⁴⁵ *Eighty-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Grand Rapids, Mich., October 4-7, 1898*, Congregational House, Boston 1898, s.38-39.

⁴⁶ *The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Milwaukee, October 10-13, 1911*, Congregational House, Boston 1911, s.97-98.

⁴⁷ Richter, s.168-169. Bahse konu iki misyoner evvela İstanbul'a geldiler. Talepleri üzerine ABCFM'den bir misyoner (Bliss) kendilerini Bulgaristan'ın kuzeyine götürdü. Bk. *Forty-Ninth Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Detroit, Michigan, September 7-10, 1858*, Press of T.R. Marvin & Son, Boston 1858, s.47-48.

⁴⁸ Mojzec, s.190-194.

⁴⁹ Richter, s.169.

London Religious Tract Society gibi diğer Protestan cemiyetlerinden destek gördüler.⁵⁰

Yukarıda değinildiği üzere, Long İstanbul'da görev yaptığı için, Methodist Episcopal Board tek misyonerle Balkanların kuzeyinde çalışmalarını sürdürdü. 1868 yılında Flocken Tulça'da yaşayan bir diğer Rus dini topluluğu olan Lipovanlar arasında çalışmaya başladı. Lipovanlar üzerinden Rusya'ya açılmayı planlıyordu. Tulça'da 17 üyelik bir Metodist topluluk oluşturmaya muvaffak oldu. Pazar okuluna 38 üye topladı. Bu başarının verdiği cesaretle Metodistler Ruslara yöneldiler. Rusça'ya çeşitli kitaplar tercüme ettiler. 1869 yılında Sviştov'da 14 Bulgardan oluşan bir Metodist topluluk oluşturdular. Plevne, Lovech ve Lom Palanka'da da daha küçük topluluklar kurdular. On yılın sonunda gelebildikleri durumu yeterli görmediler. 1871 yılında Bulgaristan'daki faaliyetlerini durdurdular.⁵¹

Metodistler 1873 yılında yeniden Balkanların kuzeyinde çalışmaya başladılar. Flocken ve H.W. Buchtel bölgeye geldiler. Bu sefer sadece Bulgarlara yönelik olarak çalışma kararındaydılar. Kurulan Eksarhlığın beklentileri karşılayamaması dolayısıyla yarattığı hayal kırıklığından yararlanabileceklerini düşündüler. 1875 yılında Sviştov ve Ruscuk'ta faaliyet gösterdiler. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde faaliyetlerini durdurdularsa da savaştan sonra misyonerlerin sayılarını arttırarak yeniden işe koyuldular. Yine umdukları gibi bir başarı kaydedemediler. Bu durumu savaşın yarattığı moral tahribatla açıkladılar. 1882 yılında Bulgarlara yönelik çalışmaları durdurma kararı aldılarsa da uygulamadılar. Takip eden yıllar misyonu kapatma ve sürdürme tartışmalarının gölgesinde geçti.⁵²

Metodistler American Board'dan daha zayıf bir kuvvetle Balkanlarda/Bulgaristan'da çalıştılar. Genellikle iki misyonerleri oldu. 1880'li yıllarda açtıkları okullar sık sık kapatıldı. Hatta okul binaları yakıldı. Öğrenciler askere çağırıldı, mezunların diplomaları tanınmadı, öğretmen yapılmadı, üniversiteye alınmadı vs. Bulgaristan'da Rusofil hükümetler döneminde daha bir zorlandıklarını, Liberal yönetimlerde daha rahat çalıştıklarını söylemek doğru olur. 1894 yılında Bulgaristan'daki çalışmalarını iki merkezden (Lovec ve Ruscuk) yürütme kararı aldılar. Yüzyıl biterken 19 ilkokulun yanı sıra Lofça'da bir kız okulu ve Ruscuk'ta bir erkek okuluna sahiptiler. Ayrıca büyüklü küçüklü 10 kilisede 432 kilise mensubu olmak üzere toplam 1.000 kişilik bir cemaatleri vardı. Bununla birlikte 40 yıllık çalışmanın hasılatını yeterli görmediler. İnsanları doğrudan Protestanlığa celbetmede ve Bulgar Eksarhlığını

⁵⁰ Nestorova, s.87-90.

⁵¹ Mojzec, s.210-212, 219.

⁵² Mojzec, s.220, 228-229.

Protestanlaştırabilmekte başarılı olamadıkları, ancak Protestanlığı Bulgar milli hayatına yaymayı başardıkları şeklinde bir açıklama getirdiler.⁵³

ABCFM ve Methodist Board misyonerleri Bulgaristan'daki çalışmalarında işbirliği yaptılar. Long ve Riggs'in birlikte tercüme ettiği İncil ve diğer metinleri kullandılar. Dergileri birlikte çıkardılar. Birbirlerinin yıllık toplantılarına katıldılar. Birbirlerine tecrübelerini aktardılar. Ortak problemlerini tartıştılar. Bununla birlikte her bir misyon kendi bölgesinde çalıştı. İki cemiyetin de faaliyet yürüttüğü tek yer Sofya oldu. 1915 yılında iki cemiyetin faaliyet alanlarını birleştirmeyi konuştular. Bununla beraber yine ayrı ayrı çalışmakta karar kıldılar.⁵⁴

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Bulgaristan resmi sayımlarında Protestanların sayısı 1887 yılında 1.358, 1910 yılında 6.335, 1920 yılında ise 5.617 kişi olarak kaydedilmiştir. Toplam nüfusa kıyaslanırsa Protestanların paylarının % 0.2'yi bulmadığı görülür. Bulgaristan'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkışından sonraki dönemde -ne Prenslik ne de bağımsızlık yıllarında- Protestan sayısının artışında kayda değer bir gelişme olmadığı açıktır. Hatta Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonrası yapılan sayımda ülkenin toplam nüfusunda bir artış görülürken Protestanların sayısında azalma ortaya çıkmıştır. Bulgaristan'ın resmi sayımlarına giren söz konusu rakamların Bulgaristan'daki toplam Protestanların, yani hem Balkan Dağları'nın kuzeyinde faaliyet gösteren Methodistlerin hem güneydeki American Board misyonerlerinin faaliyetlerinin toplam sonucu olduğunu unutmamak gerekir.

Tablo 3. *Bulgaristan'da Protestan Nüfus*

Yıl	Toplam	Protestan
1887	3.154.375	1.358
1893	3.310.713	2.384
1900	3.744.283	4.524
1910	4.337.513	6.335
1920	4.846.971	5.617
1926	5.478.741	6.735
1934	6.077.939	8.371

Kaynak: <https://www.nsi.bg/Census/StrReligion.htm> (Son görülme tarihi: 29.11.2023)

American Board misyonerleri Avrupa Türkiyesi Misyonu'nu başlatırken faaliyet alanının nüfusunu altı milyonu Bulgar olmak üzere 12-14 milyon olarak

⁵³ Mozjes, s.169, 245-248.

⁵⁴ ABC:17.8, Balkan Mission, Bulgarian Section, 1920-1929, v.1, Documents, No.80.

değerlendirdiler.⁵⁵ Basım yayın faaliyetlerinin hazırlandığı ve yürütüldüğü İstanbul'u hariç tutarsak misyonun yarımada Filibe, Eski Zağra ve Samokov olmak üzere üç istasyonu bulunuyordu. Mevcut istasyonların hepsi misyon alanının en doğusunda yer alıyordu. Makedonya'ya açılmaya karar verdiler. 1873 yılında Manastır istasyonunu kurdular. Osmanlı son döneminde Manastır şehri "Makedonya'nın kalbi" olarak anılıyordu. Türk, Makedon, Bulgar, Arnavut, Rum, Çingene, Yahudi, Ulah vs çok sayıda dil, din ve milliyetten insanı barındıran şehir, aynı zamanda bölgenin ticaret merkeziydi. Çok sayıda konsolosluğu barındırması sebebiyle "konsoloslar şehri" olarak da biliniyordu. Misyonerlerin Manastır şehrinin seçiminde yukarıdaki özelliklerinin yanı sıra sağlıklı ve yaşanabilir bir yer olması da rol oynadı.⁵⁶

Amerikan misyonerler Manastır istasyonunu açtıklarında ilk gelen misyonerler J.W. Baird, E.W. Jenney ve G.D. Marsh oldu. Misyonerler bir süre dil öğrenmek için çabaladılar. Zaman içerisinde katılımcıların sayısının 15 ile 25 kişi arasında değiştiği pazar ayınlarına başladılar. Kadınlara yönelik toplantılar ve çevreye yapılan propaganda gezileri düzenlediler. Rum Ortodoks kilisesi yetkilileri, Protestanların ayınlarına katılan ailelerin aforoz edileceğini; vaftiz, nikah ve cenaze törenlerinin yapılmayacağını duyurmuştu. Bu şartlarda ilk Protestanlığa geçiş 1876 yılı biterken -üç yıl sonra- gerçekleşti. Derken 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı başladı.⁵⁷

1876 Nisan ayaklanması, ayaklanmanın bastırılması ve arkasından gelen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Balkanlarda o zamana kadar sürdürülen tarzdaki misyonerlik faaliyetlerini durdurdu. Misyonerler Lady Strangford ve diğer İngiliz yardım kuruluşlarının faaliyetlerinde görev aldılar. Hatta öğrencilerin bir kısmı söz konusu kuruluşların elemanlarına tercümanlık yaptı. Eski Zağra büyük ölçüde yandı. Buradaki misyonerler istasyonu terkederek İstanbul'a gittiler.⁵⁸

⁵⁵ *Sixty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Salem, Massachusetts., October 3-6, 1871*, Riverside Press, Cambridge, Boston 1871, s.17.

⁵⁶ Ondokuzuncu yüzyılın başlarından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Makedonya'daki kargaşada Manastır için bakınız, Bernard Lory, Alexandre Popovic, "Balkanların Kavşağındaki Manastır 1816-1918", Paul Dumont, François Georgeon (Ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.60-78.

⁵⁷ John Quanrud, *Gerasim Kyrias and the Albanian National Awakening, 1858-1894*, Institute for Albanian and Protestant Studies, Tirana 2016, s.21-30; Osmanlı son döneminde Manastır ve Makedonya'da Amerikan misyonerlik faaliyetleri için bk. Ömer Turan, "American Protestant Missionaries and Monastir, 1912-17: Secondary Actors in the Construction of Balkan Nationalisms", *Middle Eastern Studies*, 4/36 (2000), s.119-136.

⁵⁸ *Sixty-Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Providence, Rhode Island, October 2, 1877*, Riverside Press, Boston 1877, s.17-19.

Savaşın sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Karadeniz'den Ohri Gölü'ne Tuna Nehri'nden Ege Denizi'ne kadar yayılan büyük bir Bulgaristan Prenslığı kuruldu. İtirazlar üzerine büyük devletlerin katılımıyla toplanan Berlin Konferansı'nda Ayastefanos Antlaşması iptal edildi ve Berlin Antlaşması imzalandı. Bulgaristan Prenslığı, Tuna Nehri ile Balkan Dağları arasına sıkıştırılırken, Balkan Dağları ile Rodoplar arasında Filibe merkezli Doğu Rumeli Eyaleti teşkil edildi, Makedonya bölgesi reformlar yapılması koşuluyla Osmanlı yönetimine geri verildi. Bu şekilde American Board'un Balkanlarda Bulgarlara yönelik olarak başlattığı faaliyetin üç ayrı yönetim ve bayrak altında sürdürülmesi durumu ortaya çıktı. Mafatih büyük bir sıkıntı yaşanmadı. Faaliyetler Balkan Savaşlarına kadar bu şekilde devam etti.

Berlin Antlaşması'nda yer alan Makedonya'da reformlar yapılması koşulu bölgede Osmanlı yönetiminin otoritesini zayıflatırken büyük devletler reformları denetlemek bahanesiyle Makedonya'da söz sahibi oldular. ABCFM'in genel sekreterliğini yapan Barton, büyük devletlerin Makedonya'da etkisini artırması sonucunda bölgenin Türk hakimiyetinden çıkacağını yazdı.⁵⁹ Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan ise Makedonya bölgesini ele geçirebilmek için ne mümkünse yaptı. Her bir devletin el altından veya açıktan desteklediği çeteler bölgede üstünlüğü sağlayabilmek için hem Osmanlı yönetimiyle hem de birbirleriyle mücadele ettiler. Aynı şekilde kiliseler ve okullar üzerinden dişe diş, göze göz bir rekabeti sürdürdüler.⁶⁰

Makedonya'da kiliseler, okullar ve çeteler üzerinden bir nüfuz mücadelesi verilirken American Board misyonerleri bölgedeki faaliyetlerini Bulgarca yürüttüler. Makedonları Bulgar, Makedonca'yı Bulgarca'nın bir versiyonu, ve Makedonya'yı Bulgaristan'ın bir parçası olarak gördüler ve gösterdiler. American Board'un 1901 yılına ait faaliyet raporunda, Manastır'daki çalışmalarının Bulgarlar için olduğu belirtilirken;⁶¹ 1912 raporunda, Manastır'daki yatılı kız okulu "Makedonya'daki Bulgar kızlar için tek evanjelik yatılı okul" olarak tanımlandı.⁶² Kız okulunun ders programında beş yıl boyunca verilen derslerin başında İncil dersi, İngilizce ve Bulgarca geldi. Bulgar olarak niteledikleri Makedonları

⁵⁹ Barton, s.264.

⁶⁰ Aarbakke, s.54-96; Duncan M. Perry, *The Politics of Terror, The Macedonian Revolutionary Movements, 1893-1903*, Duke University Press 1988, s.1-106.

⁶¹ *The Ninety-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Hartford, Conn., October 8-11, 1901*, Congregational House, Boston 1901, s.41.

⁶² *The One Hundred and Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Portland, Maine, October 8-11, 1912*, Congregational House, Boston 1912, s.98.

Protestanlaştırmaya çalışırken, bölgede Bulgar dilinin ve kültürünün korunmasına ve genişletilmesine ve Bulgar etkisinin güçlenmesine katkı sağlamış oldular.⁶³

American Board misyonerleri Makedonya’da asayişin elverdiği ölçüde uç istasyonlara ve çevre köylere giderek Protestanlık propagandası yaptılar. 1883 yılı itibarıyla bu şekilde 180 gün dolaştılar. Zaman zaman Rum din adamlarının çıkardıkları zorluklara göğüs gerdiler. Örneğin Strumitsa’da Rum piskoposun şikayeti üzerine Osmanlı askeri yöneticisi yerel yardımcıya hükümetten izin belgesi getirmesini veya bölgeyi terketmesini söyledi. İngiltere’nin konsolosu Blunt’un desteğiyle hükümetten gerekli izin alındı ve faaliyet sürdürüldü.⁶⁴

Amerikan misyonerleri Makedonya’daki ikinci istasyonu 1894 yılında Selanik’te açtılar. Makedonya’nın bu kozmopolit liman şehri aynı zamanda bölgenin en önemli ticaret ve kültür merkeziydi.⁶⁵ Önemli şehirlere tren yolu bağlantısı olması sebebiyle Selanik’i diğer yerlere göre avantajlı gördüler.⁶⁶ Şehir Yahudiler, Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Sabataistler, Çingeneler, Makedonlar, Arnavutlar gibi pek çok inanç ve ırktan topluluğu bünyesinde barındırıyordu. İki milyon nüfusa sahip olan istasyonun faaliyet alanı diğerlerinden kat kat genişti, aynı şekilde bu alanda yaşayan insan sayısı da diğerlerinden kat kat fazlaydı. Manastır istasyonuna dokuz uç istasyon bırakarak kalan 19 uç istasyonu buraya bağladılar. Balkanlardaki misyonerlerden J.H. House ve E.B. Haskell eşleriyle beraber şehre geldiler. Diğer yerlerde olduğu gibi şehir merkezinde ve çevre yerleşimlerde dolaşarak Protestanlık propagandasının yanı sıra eğitim faaliyetlerine giriştiler. Burada 1919 yılına kadar her zaman en az iki misyoner görev yaptı. bir başka Amerikan Protestan kuruluşu olan Southern Presbyterian Mission’a bağlı misyonerler 1874-1892 yılları arasında çalışmışlardı. Keza Serez’de British and Foreign Bible Society temsilcisi bulunuyordu. ABCFM misyonerleri Protestan Yunanlıların mevcut kilise düzeni ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdiler.⁶⁷

⁶³ Nestorova, s.23.

⁶⁴ *Seventy-Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the meeting Held at Detroit, Michigan, October 3-5, 1883*, Press of Stanley and Usher, Boston 1883, s.31.

⁶⁵ Ondokuzuncu Yüzyıl sonları ve Yirminci Yüzyılın başlarında Selanik şehrinin durumunu çeşitli açılardan ele alan değerli bir derleme kitap için bk. *Selanik 1850-1918, Yahudilerin Kenti ve Balkanların Uyanışı*, Ed. Gilles Veinstein, İletişim, İstanbul 1999.

⁶⁶ Tahmin edileceği gibi bu yıllarda Selanik’te Katolik misyonerler de faaliyet gösteriyordu. Lazaristlerin Filles de la Charite kuruluşunun burada iki yetimhane, bir erkek okulu, bir kız okulu, bir dipanser ve bir hastahaneleri vardı. Sağlık kuruluşlarına civar yerleşimlerdeki her din ve ırktan insan şifa aramak için geldi. Katolik misyonerler de Müslümanlardan ziyade Ortodoks ahali arasında taraftar toplamaya çalıştılar. Bk. Meropi Anastassiadou, “Yörenin Batılıları”, *Selanik 1850-1918, Yahudilerin Kenti ve Balkanların Uyanışı*, s.160-163.

⁶⁷ ABC:17.8, Balkan Mission, Bulgarian Section, 1920-1929, v.1, Documents, No.48.

Ondokuzuncu Yüzyıl biterken arkasında devletlerin yer aldığı çete, okul ve kilise kavgaları Makedonya’da düzen ve asayışı neredeyse ortadan kaldırmıştı. Makedon ihtilalciler 1903 yılında büyük bir ayaklanma gerçekleştirdi. Ancak başarılı olamadı. Osmanlı kuvvetleri ayaklanmayı bastırdı.⁶⁸ İkinden Ayaklanması ve sonrasında mağdur olanlara yönelik olarak Amerikan misyonerler bir yardım kampanyası başlattılar. Çağrı İngiltere ve Amerika’da müsbet karşılandı. Önemli miktarda yardım gönderildi. Manastır ve Selanik’teki misyonerler hemen bütün mesailerini yardım faaliyetlerine hasrettiler. Manastır istasyonu yardım faaliyetlerinin merkezi, Manastır istasyonundaki misyoner Bond yardım faaliyetinin baş sorumlusu oldu. Mağdur ve muhtaç ailelere yardım ettiler. Kadınlara yönelik atelyeler kurdular. Malzemelerini verdiler. Ürettikleri el işlerini değerlendirerek onlara destek oldular. Türk hükümetinin himayesinde çalıştılar. Bulgaristan topraklarına geçen mağdurlara da oradaki misyonerler yardım etti. Bulgaristan hükümeti onları destekledi. Mağdurlara yardım faaliyeti çerçevesinde Manastır’daki kız okulunun yanında bir yetimhane kurdular. Muhtaç yetimleri burada barındırdılar. 1904 yılı itibariyle Manastır’daki yetimhanede 20 civarında kız ve 14 erkek çocuk bulunuyordu.⁶⁹

Makedonya’daki isyan mağduru çocuklara yardım faaliyetleri çerçevesinde Selanik istasyonu misyonerleri şehrin dışında geniş bir arazi temin ettiler. Burada yetim çocukların barınmakla kalmayıp aynı zamanda para da kazanabilecekleri ve meslek sahibi olabilecekleri bir okul inşasına giriştiler. Selanik Ziraat ve Endüstri Okulu (The Thessalonica Agricultural and Industrial Institute) bu şekilde açıldı. Okul istasyonun en gözde kurumu olarak öne çıktı. Burada öğrencilere halıcılık, ayakkabıcılık ve terzilik gibi meslekler öğretildi. Okul, statüsü itibariyle -Robert College gibi- hem misyonun içinde hem de bağımsız olarak faaliyet gösterdi.⁷⁰

Osmanlı Devleti’nde 1908 yazında İkinci Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle Makedonya’daki gerginlik son buldu, uzun sürmeyecek bir barış ve sükunet dönemine girildi. Amerikan misyonerler büyük bir rahatlık içerisinde çalışmalarını hızlandırdılar. American Board’un 1910 yılı itibariyle üçü Bulgaristan’da (Samokov, Filibe ve Sofya), ikisi Makedonya’da (Manastır ve Selanik) ve ikisi

⁶⁸ Perry, s.107-212.

⁶⁹ *The Ninety-Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Grinnel, Iowa, October 11-13, 1904*, Congregational House, Boston 1904, s.38. Amerikan misyonerlerinin benzer yetimhane ve atelye faaliyetlerini Ermeni isyanlarından sonra Van’da da yürüttüklerini görüyoruz. Bk. Ömer Turan, “Osmanlı’nın Son Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti”, *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Konferansı*, Ed. R. Çalık, C. Schönig, M. Çıpan, H. Muşmal, Konya Valiliği, Konya 2010, s.478-504.

⁷⁰ *The Ninety-Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Grinnel, Iowa, October 11-13, 1904*, s.38.

Arnavutluk'ta (Korca ve Elbasan) yedi istasyona bağlı 51 uç istasyonu vardı. Misyonda 13 tayin edilmiş misyoner, 11 misyoner eşi ve altı bekar bayan olmak üzere toplam 30 misyoner görev yapıyordu. Öğretmen, vaiz vs. şeklinde istihdam edilen yerli yardımcılarının sayısı ise 109'du.⁷¹

Meşrutiyeti takip eden yıllarda Manastır istasyonu, Protestanlık propagandasının yanı sıra eğitim faaliyetleriyle de dikkati çekti. Beş yıllık kız yatılı okulu istasyondaki en önemli kurumdu. 1878 yılında -istasyonun kuruluşundan beş yıl sonra- normal bir okul olarak açılmış, daha sonra yatılıya dönüştürülmüştü. Bulgaristan'da olduğu gibi Makedonya'da da okul kiliseden evvel açılmıştı. 1912 yılı itibariyle iki misyoner ve beş yerli öğretmenin nezaretindeki okulda 68 öğrenci barındırıyordu. Bunların 25'i yatılı, 33'ü gündüzlü, 33'ü hazırlık, dördü ilkökul ve altısı özel öğrenciydi. Okuldan mezun kızlar açılan ilkokullarda öğretmen olarak çalışıyorlardı. Bunun yanı sıra Manastır istasyonunun bir ana okulu, bir ilkokulu, kız okuluna bağlı dört hazırlık sınıfı, ve bir erkekler bölümü bulunuyordu.⁷²

Balkanlarda Arnavutlara yönelik Protestan misyonerlik faaliyetlerini British and Foreign Bible Society başlatmıştır. Cemiyetten Robert Pinkerton'un Yeni Atik'i Arnavutça'ya tercüme ettirmesi Protestanların Arnavutlara yönelik ilk faaliyeti olarak gösterilir. 1819 yılında tercüme edilen Yeni Atik'in ilk versiyonu 1827 yılında Korfu'da, gözden geçirilen yeni hali ise 1858 yılında Atina'da basıldı. Cemiyetin bastığı kitapların dağıtımını sağlamak için 1864 yılında H. Riedel İşkodra'da, ertesi yıl A. Davidson Yanya'da görevlendirildi. Cemiyet Protestanlıkla ilgili kitap ve broşürleri Arnavutça'ya tercüme ettirerek basma ve dağıtmayı Yirminci Yüzyılın başlarına kadar sürdürdü. Bu şekilde 1824 yılından 1908'e kadar 27.000'den fazla kitap satıldı/dağıtıldı. Söz konusu literatür Korfu, Atina, İstanbul, Manastır ve Bükreş'te basıldı; cemiyetin İşkodra, Yanya, İstanbul ve Üsküp'teki depolarından dağıtıldı.⁷³

American Board misyonerlerinin Arnavutlarla temasları Manastır'daki çalışmaları esnasında başladı. 1877 yılında bu şehirdeki evlerine yakın oturan Ortodoks Arnavut bir ailenin genç oğlunu Protestan yaptılar. Gerasim Kyrias isimli bu genç bir süre Manastır'da misyonerlerden ders aldı. Daha sonra Samokov'daki Teoloji Okulu'na gönderildi. Burada dört yıl okuduktan sonra

⁷¹ *The One Hundredth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes of the Centenary Meeting Held at Boston, October 11-14, 1910*, Congregational House, Boston 1910, s.94-95.

⁷² *The One Hundred and Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Portland, Maine, October 8-11, 1912*, Congregational House, Boston 1912, s.70, 98.

⁷³ *The Albanian Book & Protestant Enterprise a 200 Years Cultural Journey*, Institute for Albanian and Protestant Studies, Tirana 2017, s.7-13; Quanrud, s.46.

1882 yılında mezun oldu ve Üsküp'e tayin edildi. Kendisi ise Samokov'da aldığı eğitimin de etkisiyle Arnavutlar arasında çalışmak istiyordu. 1883 yılında ABCFM'in oluruyla British and Foreign Bible Society'nin bünyesinde Arnavutlara yönelik çalışmaya başladı. Gittiği yerlerde kendi insanlarına kendi diliyle Protestanlığı anlattı. Kitap satışlarını düzenledi. Haziran 1884 Manastır'da 36 kişinin katıldığı ilk Arnavutça ayini gerçekleştirdi. Yayınlar hazırladı.⁷⁴

O yıllarda Korça Ortodoks ve Müslüman Arnavutların birlikte yaşadığı bir şehirdi. Prizren Ligi ile başlayan Arnavut milliyetçiliğinin etkisiyle 1885 yılında burada Arnavutça eğitim veren bir erkek okulu açılmıştı. Bunu 1891 yılında ABCFM ve Bible Society'nin desteklediği bir kız okulunun açılması takip etti.⁷⁵ Bu dönemde Arnavut milliyetçileri kendi dillerinde yayın ve eğitim üzerinde duruyorlardı. Amerikan misyonerler Arnavutların bu yolda ilerleyerek hem Türk Müslüman hem Rum Ortodoks ve Katolik nüfuzundan çıkacaklarını öngördüler. Bulgar Eksarhlığı hareketinde olduğu gibi, Arnavutların taleplerini destekleyerek sempatilerini kazanmayı ve onları Protestanlaştırmayı düşündüler. Kendilerine yönelik yaptıkları küçük hamlelerin Arnavut ileri gelenleri tarafından olumlu karşılandığına dikkati çektiler. Gönderilecek iki sağlık misyonerinin bölgeyi turlaması ve arkasından okullar açmasının Arnavutlar üzerinde büyük bir etki yaratacağını yazdılar.⁷⁶

1889 yılı Avrupa Türkiyesi Misyonu faaliyet raporunda Arnavutlara yönelik çalışmalar yapılması lüzumuna değinildi. Okullardaki Arnavut öğrencilerden yararlanılabileceği yazıldı.⁷⁷ Ertesi yılın faaliyet raporunda Arnavutlara yönelik çalışmalar gereği üzerinde daha çok duruldu. Bu çalışmalara destek vadleri aldıkları, Baird'in Arnavutça öğrendiği ve Kyrias ile birlikte uyumlu çalıştığı belirtildi.⁷⁸ 1891 yılının faaliyet raporunda da konu takip edildi. Protestan kurumlar oluşturmak suretiyle Arnavutlar arasında iyi bir başlangıç yapma

⁷⁴ Quanrud, s.30-123.

⁷⁵ Miranda Vickers, *The Albanians, A Modern History*, I.B. Tauris, New York 1997, s.44-45. Bu ikisinden başka asırlardır Arnavutlara yönelik olarak çalışan Cizvit ve Fransiskan misyonerlerin İşkodra'da Arnavutça eğitim veren bir okulu vardı. Katolik din adamı yetiştirmek üzere ihdas edilmiş olan okulda başkaları da eğitim görüyorlardı. Bk. Tajar Zavalani, "Albanian Nationalism", *Nationalism in Eastern Europe*, Ed. Peter Sugar and Ivo John Lederer, University of Washington Press, Seattle 1969, s.67-68.

⁷⁶ David Brewer Eddy, *What Next in Turkey, Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, The American Board, Boston 1913, p.107-108.

⁷⁷ *The Seventy-Ninth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at the City of New York, October 15-18, 1889*, Press of Samuel Usher, Boston 1889, s.36.

⁷⁸ *Eightieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Minneapolis, Minnesota, October 8-11, 1890*, Press of Samuel Usher, Boston 1890, s.32.

temennisi dile getirildi.⁷⁹ Yukarıda kurumlar oluşturmak denilirken American Board'un kısmi desteğiyle 1891'de Korça'da açılan kız okulu kastediliyordu. Yerli öğretmenlerin idaresinde 23 Ekim'de açılan okulun üç öğrencisi bulunuyordu. Şubat 1892'de kızların sayıları 13'e çıktı.⁸⁰

Korça'daki Protestan misyonerlik faaliyetleri Amerikan misyonerler değil Protestanlığı benimsemiş Arnavutlar tarafından yürütüldü. Bunların başında yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Kyrias gelir. Korça'ya yerleşen Kyrias 1894 yılında ölümüne kadar kardeşleriyle birlikte burada çalışmalarını sürdürdü. Baird kendilerini Manastır'dan idare etti. Diğer yerlerde olduğu gibi, Amerikan misyonerlerin Arnavutlara yönelik faaliyetleri de eğitim ağırlıklıydı. Arnavut kızlarına kendi dillerinde eğitim veren bu tek okul, Yirminci Yüzyıla girerken yatılıya dönüştürüldü. 1903 yılı itibarıyla 20'si yatılı olmak üzere toplam öğrenci sayısı 46'ya çıktı. Takip eden yıllarda Korça'daki Rum piskoposun engelleme çabalarına rağmen misyonerler faaliyetlerini sürdürdüler. Yine takip eden yıllarda Arnavutça eğitim konusunda Osmanlı yönetimiyle ihtilaflar yaşandı. Okul bazen kapatıldı, fakat tekrar açıldı. Arnavutlara yönelik faaliyetlerin merkezi olan Korça uç istasyonu Mart 1908'de istasyon yapıldı. Misyoner P.B. Kennedy ve C.T. Erickson eşleriyle birlikte burada görevlendirildiler. Takiben burada küçük bir erkek okulu açıldı.⁸¹

Arnavutlara yönelik ikinci istasyon 1910 yılında Elbasan'da açıldı. Erickson ailesi burada görevlendirildi. Burada bir erkek okulu açtılar. Bu yılın faaliyet raporunda Arnavutlara yönelik okullar açılması ve sağlık misyonu başlatılması gereği üzerinde duruldu.⁸² ABCFM'nin 1911 yılı faaliyet raporunda, Arnavutlara yönelik misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Elbasan'ın merkez olmasının kararlaştırıldığı, buraya bir sağlık misyoneri gönderilmesi ve burada bir hastahane açılması gereği açıkça yazıldı. Temel sağlık aletlerine sahip bir doktorun varlığının misyonerlik faaliyetlerine büyük bir katkı sağlayacağı vurgulandı.⁸³ Takip eden yıllara ait raporlarda da Arnavutluk'ta diplomalı doktorun olmadığı belirtilerek

⁷⁹ *Eighty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Pittsfield, Massachusetts, October 13-16, 1891*, Published by the Board, Boston 1891, s.28.

⁸⁰ Quanrud, s.146-152.

⁸¹ *The Ninety-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 13-16, 1908*, Published by the Board, Boston 1908, s.48.

⁸² *The One Hundredth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Centenary Meeting Held at Boston, October 11-14, 1910*, Published by the Board, Boston 1910, s.94-99.

⁸³ *The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Milwaukee, October 10-13, 1911*, Published by the Board, Boston 1911, s.100-101.

böyle bir girişimin işlerini çok kolaylaştıracağına dikkat çekildi. Nihayet ABCFM yönetimi 1913 yılında Elbasan'a bir hastahane açılmasını kabul etti. Bununla birlikte o yıllarda bölgedeki siyasi ve askeri gelişmeler ve değişen şartlar bu projenin tahakkukuna imkan vermedi.⁸⁴

Arnavutlardan sonra Amerikan misyonerler Sırlara yöneldiler. Selanik istasyonu açılana kadar çalışmalar Manastır istasyonuna bağlı olarak gerçekleştirildi. Kosova bölgesinde Priştine ve Mitroviçe'de uç istasyonlar açıldı.⁸⁵ American Board'un 1901 yılı faaliyet raporunda Sırlara yönelik olarak bu iki uç istasyonda yürütülen faaliyetlerin iyi gittiği ve Priştine'deki ilk Sırp okulunun başarılı bir eğitim yılını tamamladığı belirtildi.⁸⁶ Bununla beraber Balkan Savaşları esnasında Sırp yönetiminin ABCFM misyonerlerine pek sıcak bakmadıkları aşağıda ele alacağımız bir günlükte görülecektir. Misyonerler Balkan Savaşlarını takip eden yılda Sırp yönetimi ile ilişkilerini düzeltmeye çalıştılar. Pek bir ilerleme kaydedilmeden Birinci Dünya Savaşı patladı.

Balkan Savaşları yarımada büyük değişikliklere yol açtı. Öncesinde kendi aralarında anlaşan Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ, Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni Balkanlardan attılar. Sonrasında kazandıkları yerleri paylaşamayıp birbirlerine düştüler. Bu şartlarda başlattığı İkinci Balkan Savaşı'nda Bulgaristan umduğu sonucu alamadı, hatta kazandıklarının bir kısmını kaybetti. Birinci Balkan Savaşı'nın sonunda tarafların üzerinde uzlaşmadıkları bölgelerin başında Makedonya geliyordu. Bölgenin iki önemli şehriden Selanik Yunanistan'ın hakimiyetine geçerken, Manastır Sırbistan'ın oldu. Her iki yer de ABCFM'nin istasyonu, yani bölgesel faaliyet merkeziydi. Her iki yerde de Amerikan misyonerler Bulgarca'yı öne çıkarmışlar, Bulgarlara yakın durmuşlardı. Bölgede yeni ve zor bir dönem başladı.⁸⁷

Birinci Balkan Savaşı'nın sonuçlarının ortaya çıkmasıyla birlikte Avrupa Türkiyesi Misyonu'nun 16-25 Nisan tarihlerinde Samokov'da gerçekleştirdiği yıllık toplantısında yeni şartlara adapte olmak adına misyonun adı Balkan Misyonu olarak değiştirildi. Misyonun faaliyet alanı Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Arnavutluk olarak belirlendi. Bulgaristan'daki faaliyetler eskiden olduğu gibi

⁸⁴ *The One Hundred and Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Kansas City, Missouri, October 26-28, 1913*, Published by the Board, Boston 1913, s.6.

⁸⁵ ABC:17.8, v.1, No.26, Annual Report of Monastir Station, April 23, 1910; Richter, s.170.

⁸⁶ Tsanoff, s.66.

⁸⁷ Balkan Savaşları, nedenleri, hazırlıkları, cepheleri, barış antlaşmaları ve sonuçları için bk. Richard C. Hall, *Balkan Wars, Prelude to the First World War*, Routledge, London and New York 2000. Manastır çevresinde gerçekleşen çarpışmalar için bk. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913)*, C III, K I, Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu, Haz. Reşat Halli, İkinci Baskı, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s.253-314.

devamı, Yunanistan'daki faaliyetlerin Selanik, ve Sırbistan'daki faaliyetlerin Manastır merkez olacak şekilde düzenlenmesi; Adriyatik kıyısındaki Arnavutluk çalışmalarının ise Dures, Elbasan, Tiran ve Korça'da yürütülmesi kararlaştırıldı.⁸⁸

Balkan Savaşları esnasında sadece ordular değil, diller, dinler ve milliyetler de çarpıştı. Kan, ter, gözyaşı birbirine karıştı. Manastır istasyonundan W.P. Clarke ve M.L. Matthews'un kaleme aldığı bir günlük gerek Balkan Savaşları esnasında gerek arkasından gelen Birinci Dünya Savaşı yıllarında yarımadanın bu en ihtilafli bölgesinde yaşananları canlı bir şekilde yansıtmaktadır. Yayına hazırlamakta olduğumuz günlüğün yazılmaya başlandığı 1912 yılında Manastır Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındayken günlüğün sonlandığı 1917'de şehir Sırbistan'ın bir parçası oldu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında şehir bir yıl kadar da Bulgarların yönetiminde kaldı. Aralık 1915'te başlayan işgal Kasım 1916'ya kadar sürdü. Sonrasında tekrar Sırp hakimiyetine geçti. Dolayısıyla günlük dört ayrı dönemi kapsamaktadır.⁸⁹

Günlükten takip edebildiğimiz kadarıyla, Sırp'lar American Board misyonerlerine mesafeli durdular. Bulgarlara yakın olmalarına içerlediler. Ahalinin Protestan kilisesine gelmesini engellediler. Kilisede ayinleri Bulgarca değil Sırpça yaptırıldılar. Aynı şekilde eğitim dilinin Sırpça olmasını istediler. Misyoner okullarının sadık Sırp tebaası yetiştirmelerini beklediler. Okullarda Manastır'dan mezunların değil, Amerika'dan veya İngiltere'den öğretmen istihdam edilmesini şart koştular. Protestan din adamının kıydığı nikahı kabul etmediler. Nikahı kıydıranları cezalandırdılar. Evliliğin geçerli olabilmesi için Ortodoks bir rahip önünde nikahı yeniden kıydırdılar. Bulgarofil olduğu gerekçesiyle Clarke'ı Manastır'dan çıkardılar.

Günlükteki bilgilere göre, Manastır'daki misyonerler hem şehirdeki İngiliz konsolos yardımcısı hem de Selanik'teki Amerikan konsolosu ile yakın temas içerisinde oldular. Onlar tarafından himaye edildiler. Onların desteğiyle Sırp yetkililerin baskılarını -tamamen kaldıramasalar da- hafiflettiler.⁹⁰ Yunan bayrağı altındaki yerlerde daha çok zorlandılar. Selanik, Korça ve Elbasan gibi Yunan işgali altındaki yerlerde yardım çalışmaları dışında tüm misyonerlik faaliyetleri

⁸⁸ *The One Hundred and Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Detroit, Michigan, October 13-16, 1914*, Published by the Board, Boston 1914, s.61-62.

⁸⁹ ABC, 17.8, Balkan Mission, Vol.1, No.31; Personnel Papers, Mary L. Mathews, Journal of Monastır Station.

⁹⁰ Amerikan misyonerler daha önceki zamanlarda da Amerikan ve İngiliz diplomatları tarafından korundular. Bk. Clarke, s.25.

askıya alındı. Korça polis şefinin şehri terketmesini istediği Kennedy ailesi Yunanlıların koruması altında Florina'ya, oradan da Selanik'e götürüldü.⁹¹

Günlüğe göre, misyonerler herşeye rağmen imkanlar ölçüsünde faaliyetlerini sürdürmeye çalıştılar. Savaş döneminde yardımlar yapıldı. Manastır istasyonu 3 Ocak - 20 Nisan 1913 tarihleri arasında 2.100 kişiye 61.480 ekmek ve 10.665 kuruş para dağıttı. İhtiyaç sahiplerine ayrıca haftada iki kez pirinç veya mercimek verdi. Bu şekilde yardım edilenlerin sayısı 3.000'i buldu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında şehirdeki hastahaneye pamuk, sargı bezi, gömlek ve battaniye gönderdi. Bunların bir kısmı Londra'daki Anglo-Sırp Yardım Komitesi'nden geldi. Misyondaki yardımcı öğretmenlerden bazıları, eski Türk Askeri Okulu'nun mahzeninde bulunan sivillere yönelik İngiliz-Sırp Hastanesi'nde gönüllü olarak çalıştı.⁹²

Manastır örneğinde görüldüğü üzere Balkan Savaşları ve arkasından gelen Birinci Dünya Savaşı ABCFM'in Balkanlardaki Protestan misyonerlik faaliyetlerini bitme noktasına getirdi. Balkan Savaşları esnasında Korça'yı işgal eden Yunan ordusu American Board misyonerlerini şehirden çıkarınca buradaki kız okulu merkezi Oberlin'de olan bir başka misyonerlik kuruluşunun yönetimi altına girdi. American Board misyonerleri (Kennedy ailesi) ancak Eylül 1917'de Korça'ya dönebildiler. Aynı yıl Sırp Manastır'daki yatılı kız okulunu kapattılar. Misyonerler Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda da Yunanlılar, Sırp ve Arnavutların baskılarıyla karşılaştılar. Bulgarlar da dolaylı olarak zorluklar çıkardılar. Selanik'teki misyonerler Bulgar yanlısı oldukları gerekçesiyle Yunan yetkilileri tarafından tutuklandılar. 1921 yılında Balkan Misyonu genel kurulunda etnik gruplara göre iki veya daha fazla misyona bölünme tartışıldı. Fakat her bir grubun zaten geniş bir otonomiye sahip olduğu gerekçesiyle teklif kabul edilmedi.⁹³ Nihayet American Board 1921 sonunda Sırbistan'ı ve 1922'de Arnavutluk'u Methodist Mission'a terketti. Kendisine Yunanistan ve Bulgaristan'ı bıraktı. Yine 1922 yılında Selanik istasyonunu Balkan Misyonu'ndan çıkardı; Yunanistan'daki çalışmalarını Batı Anadolu Misyonu bünyesine aktardı. Böylece

⁹¹ ABCFM'nin 1913 Yıllık Raporu'nda, konuyla ilgili yazışmaların ardından Yunan Hükümetinin, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na Korça'da düzen sağlanır sağlanmaz Kennedy'nin geri dönmesine izin verileceğini taahhüt ettiği yazıldı. Bk. *The One Hundred and Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Kansas City, Missouri, October 26-28, 1913*, Published by the Board, Boston 1913, s.64.

⁹² Söz konusu günlüğü detaylı olarak değerlendiren bir çalışma için bk. Ömer Turan, "Journal of Monastir Station (1912-1917)", *Proceedings from the Balkan Conference on the 500th Anniversary of the Protestant Reformation*, s.155-174.

⁹³ ABC:17.8, Balkan Mission, Bulgarian Section, 1920-1929, v.1, Documents, No.4, 5.

Balkan Misyonu içerisinde sadece Samokov, Filibe ve Sofya'daki üç istasyonu Bulgaristan kaldı.⁹⁴

Amerikan misyonerler Balkanlardaki faaliyetlerinde ilk yıllarında tasavvur ettikleri gibi bir Protestanlaşma gerçekleştiremediler. Hemen bütün Balkan milletleri ile ilgilendiler ama en çok Bulgarlar arasında çalıştılar. Buna rağmen ne Bulgar kilisesini etkileyebildiler ne de Bulgarlar arasında kayda değer bir kitle oluşturabildiler. Misyonerler dini propagandanın yanı sıra en çok eğitim alanında faaliyet gösterdiler. Farklı seviyelerde okullar açtılar. Modern eğitim araçlarını kullandılar. Pratik eğitimi öne çıkardılar. Kızların eğitimine önem verdiler. Öğrencilere Avrupa ve bilhassa Amerika'yı tanıttılar. Mezunların bir şekilde oralarla irtibatlı olabilecekleri bir ortam yarattılar. Her halükarda Bulgar dilinin ve kültürünün gelişmesine yardım ettiler. Makedonya bölgesinde Bulgar etkisinin artmasına katkı sağladılar. İçlerinden Makedonya'nın Bulgaristan'a bağlanmasını isteyenler bile çıktı.⁹⁵

Amerikan misyonerler Orta Doğu ve Anadolu'da olduğu gibi Balkanlarda da Osmanlı Türk idaresine soğuk baktılar. Onların izniyle bölgeye girip çalışmalar yapabildiklerini göz ardı ettiler. Osmanlı yönetimini baskıcı olmakla nitelediler, Hristiyanları mağdur ve mazlum gördüler ve gösterdiler. Hristiyan toplulukların milliyetçilik hareketlerine sempatiyle yaklaştılar. Bununla beraber yeni Balkan devletlerinde çok daha ağır baskılarla karşılaştılar. Bazı yerlerde faaliyetleri tamamen yasaklandı. Bu şartlarda adım adım yarımadadan çekildiler.

⁹⁴ ABC:17.8, Balkan Mission, Bulgarian Section, 1920-1929, v.1, Documents, No.9, 48. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Amerikan misyonerlerin Balkanlardaki faaliyetleri için bk. Ömer Turan, "Atatürk Döneminde Balkanlarda Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri", *Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi, Bildiriler*, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s.1563-1578.

⁹⁵ Bulgarlar arasında doğup büyüdüğü için Makedonya'da Bulgar davasının savunucusu olan Clarke, Aralık 1918'de ABD Başkanı'ndan Makedonya'yı Bulgaristan'a bağlayan Ayastefanos Antlaşması'nı savunmasını talep etti. Bk. V.A. Tsanoff, *Reports and Letters of American Missionaries Referring to the Distribution of Nationalities in the Former Provinces of European Turkey, 1858-1919*, Sofia 1919, s.85-90.

Kaynakça

- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Houghton Library, Harvard University
- ABC, 17.8, Balkan Mission, Vol.1, No.31; Personnel Papers, Mary L. Mathews, Journal of Monastir Station.
- ABC:17.8, Balkan Mission, Bulgarian Section, 1920-1929, v.1, Documents, No.4, 5.
- ABC:17.8, Balkan Mission, Bulgarian Section, 1920-1929, v.1, Documents, No.9, 48.
- ABC:17.8, v.1, No.26, Annual Report of Monastir Station, April 23, 1910.
- ABC:17.8, Balkan Mission, Bulgarian Section, 1920-1929, v.1, Documents, No.80.
- ABC:17.8, Balkan Mission, Bulgarian Section, 1920-1929, v.1, Documents, No.48.
- ABC:16.9.6. Central Turkey Mission, Woman's Board, v.01, European & Central Turkey Mission, 1903-1909, Report of Woman's Work in the Philopopolis Station for the Year Ending May 2, 1907, By Mrs. Ursula Clarke Marsh.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Eight Annual Meeting, Held in Providence, Rhode Islands, September 8-11, 1857, Press of T.R. Marvin & Son, Boston 1857.*
- Forty-Ninth Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Detroit, Michigan, September 7-10, 1858, Press of T.R. Marvin & Son, Boston 1858.*
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Boston, Mass., October 2-5, 1860, Press of T.R. Marvin & Son, Boston 1860.*
- Fifty-Ninth Annual Report of the ABCFM Presented at the Meeting, Held at Pittsburgh, Pennsylvania, October, 5-8, 1869, Cambridge, Riverside Press 1869.*
- Sixtieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 4-7, 1870, Riverside Press, Cambridge 1870.*
- Sixty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Salem, Massachusetts., October 3-6, 1871, Riverside Press, Cambridge, Boston 1871.*

- Sixty-Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Providence, Rhode Island, October 2, 1877*, Riverside Press, Boston 1877.
- Seventy-Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Detroit, Michigan, October 3-5, 1883*, Press of Stanley and Usher, Boston 1883.
- Seventy-Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Boston, Mass., October 13-16, 1885*, Press of Stanley and Usher, Boston 1885.
- The Seventy-Ninth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at the City of New York, October 15-18, 1889*, Press of Samuel Usher, Boston 1889.
- Eightieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Minneapolis, Minnesota, October 8-11, 1890*, Press of Samuel Usher, Boston 1890.
- Eighty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Pittsfield, Massachusetts, October 13-16, 1891*, Published by the Board, Boston 1891.
- Eighty-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Meeting Held at Grand Rapids, Mich., October 4-7, 1898*, Congregational House, Boston 1898.
- The Ninety-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the meeting Held at Hartford, Conn., October 8-11, 1901*, Congregational House, Boston 1901.
- The Ninety-Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Grinnel, Iowa, October 11-13, 1904*, Congregational House, Boston 1904.
- The Ninety-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 13-16, 1908*, Published by the Board, Boston 1908.
- The Ninety-Ninth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Minneapolis, Minnesota, October 13-15, 1909*, Congregational House, Boston 1909.
- The One Hundredth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Centenary Meeting Held at Boston, October 11-14, 1910*, Published by the Board, Boston 1910.

The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Milwaukee, October 10-13, 1911, Published by the Board, Boston 1911.

The One Hundred and Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the meeting Held at Portland, Maine, October 8-11, 1912, Congregational House, Boston 1912.

The One Hundred and Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Kansas City, Missouri, October 26-28, 1913, Published by the Board, Boston 1913.

The One Hundred and Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Detroit, Michigan, October 13-16, 1914, Published by the Board, Boston 1914.

AARBAKKE, Vermund, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia 1870-1913*, Boulder, New York 2003.

ANASTASSIADOU, Meropi, "Yörenin Batılıları", *Selânik 1850-1918, Yahudilerin Kenti ve Balkanların Uyanışı*, Gilles Veinstein (Ed.), İletişim, İstanbul 1999, s.153-164.

ANDERSON, Rufus, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, C.I, Congregational Publishing Society, London 1873.

BARTON, James L., *Daybreak in Turkey*, The Pilgrim Press, Boston 1908.

BROWN, William, *The History of the Christian Missions*, C.III, Üçüncü Baskı, Thomas Baker, London 1864.

CLARK, E.L., *The Races of European Turkey, Their History, Condition, and Prospects*, Dodd, Mead & Company, New York 1878.

CLARKE, James F., *Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria*, Arno Press & The New York Times, New York 1971.

CRAMPTON, Richard J., *Bulgaria 1878-1918, A History*, Boulder, New York 1983.

EDDY, David Brewer, *What Next in Turkey, Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, The American Board, Boston 1913.

HALL, Richard C., *Balkan Wars, Prelude to the First World War*, Routledge, London and New York 2000.

HAMLIN, Cyrus, *Among the Turks*, American Tract Society, New York 1877.

- HOSAFLOOK, David, "Protestan Missions in the Balkans: Purposes, Policies, and Perceptions", *Proceedings from the Balkan Conference on the 500th Anniversary of the Protestant Reformation*, David Hosaflook (Ed.), Institute for Albanian and Protestant Studies, Tirana 2018, s.21-41.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", *Murat Sarıca Armağanı*, Aybay, İstanbul 1988, s.267-285.
- LORY, Bernard, Alexandre Popovic, "Balkanların Kavşağındaki Manastır 1816-1918", Paul Dumont, François Georgeon (ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.60-78.
- MEININGER, Thomas A., *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872*, The Department of History, University of Wisconsin, Madison 1970.
- MOJZES, Paul Benjamin, *A History of the Congregationalist and Methodist Churches in Bulgaria and Yugoslavia*, Unpublished Ph.D. Dissertation, Boston University 1965.
- NAZARSKA, Georgeta, "Graduates of the Protestant School for Girls at Samokov in the Bulgarian Social Modernization", *Proceedings from the Balkan Conference on the 500th Anniversary of the Protestant Reformation*, s.139-154.
- NESTOROVA, Tatyana, *American Missionaries Among the Bulgarians (1858-1912)*, New York 1987.
- PERRY, Duncan M., *The Politics of Terror, The Macedonian Revolutionary Movements, 1893-1903*, Duke University Press 1988.
- QUANRUD, John, *Gerasim Kyrias and the Albanian National Awakening, 1858-1894*, Institute for Albanian and Protestant Studies, Tirana 2016.
- RICHTER, Julius, *History of Protestant Missions in the Near East*, Oliphant, Anderson & Ferrier, Edinburg and London 1910.
- ROBINSON, Charles Henry, *History of Christian Missions*, T. & T. Clark, Edinburg 1915.
- SCHAUFFLER, William G., *Autobiography of William G. Schaufller, for Forty-Nine Years A Missionary in the Orient*, Anson D.F. Randolph & Co., New York 1887.
- ŞİŞMAN, Cengiz, "Failed Proselytizers or Modernizers? Protestant Missionaries Among the Jews and Sabbateans/Dönmes in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, 6/51 (2015), s.932-949.
- The Albanian Book & Protestan Enterprise a 200 Years Cultural Journey*, Institute for Albanian and Protestant Studies, Tirana 2017.

- TSANOFF, V.A., *Reports and Letters of American Missionaries Referring to the Distribution of Nationalities in the Former Provinces of European Turkey, 1858-1919*, Sofia 1919.
- TURAN, Ömer, "American Protestant Missionaries and Monastir, 1912-17: Secondary Actors in the Construction of Balkan Nationalisms", *Middle Eastern Studies*, 4/36 (2000), s.119-136.
- TURAN, Ömer, *Avrasya'da Misyonerler*, ASAM, Ankara 2002.
- TURAN, Ömer, "Osmanlı Orta Doğusu'nda Amerikan Misyonerlik Faaliyetlerinin Başlangıcı", *On Birinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, C.I, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara 2007, s.153-166.
- TURAN, Ömer, "Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesi'nin Tepkisi", *Hogörüden Yol Ayrımına Ermeniler, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu*, C.III, Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (ed.), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2009, s.405-438.
- TURAN, Ömer, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti", *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Konferansı*, Ed. R. Çalık, C. Schönig, M. Çıpan, H. Muşmal, Konya Valiliği, Konya 2010, s.478-504.
- TURAN, Ömer, "Atatürk Döneminde Balkanlarda Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri", *Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi, Bildiriler*, C.II, Orhan Neçare (Yay. Haz.) Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s.1563-1578.
- TURAN, Ömer, "Journal of Monastir Station (1912-1917)", *Proceedings from the Balkan Conference on the 500th Anniversary of the Protestant Reformation*, s.155-174.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913)*, C III, K I, Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu, Haz. Reşat Hallı, İkinci Baskı, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993.
- VICKERS, Miranda, *The Albanians, A Modern History*, I.B. Tauris, New York, 1997.
- WASHBURN, George, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston 1909.
- WOODHOUSE, C.M., *The Philhellens*, Fairleigh Dickinson University Press, Rutherford, 1971.
- YÜCEL, İdris, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastahaneleri (1880-1934)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

ZAVALANI, Tajar, "Albanian Nationalism", *Nationalism in Eastern Europe*, Ed. Peter Sugar and Ivo John Lederer, University of Washington Press, Seattle 1969, s.55-92.